

УДК 32:327.88(497.1:73)"195/196"(093.2)
930.2(497.1)"1948/1990"

ИСТОРИЈСКИ ИЗВОРИ И ИСТОРИЈСКО МИШЉЕЊЕ¹ (Како су америчке обавештајне службе виделе Југославију 50-их и 60-их година XX века)

Проф. др Љубодраг ДИМИЋ
Филозофски факултет Београд

АПСТРАКТ: На основу недавно декласификованих извештаја, анализа, прогноза и меморандума Националног обавештајног савета САД-а, посвећених приликама у Југославији у годинама 1948–1990, учињен је покушај идентификовања основних погледа америчке администрације на југословенску државу током 50-их и 60-их година XX века.

Кључне речи: Југославија, САД, Национални обавештајни савет, историјски извори

У основи сваког резултата до кога досеже историјска наука налазе се историјски извори. Без критичког промишљања и преиспитивања историјских извора нема историјске науке, нема знања о прошлости, нема знања о ономе шта се догодило, како се догодило и због чега се догодило. Зато објављивање нових историјског извора, а посебно оних деценијама похрањених у истраживачима недоступним архивским фондовима и колекцијама, представља истински стручни доживљај.²

¹ Пред читаоцима је проширени текст излагања поднетог на научној конференцији посвећеној Југославији, одржаној у децембру 2006. године у Woodrow Wilson International Center for Scholars у Вашингтону. Повод за организовање научног скупа била је декласификација и објављивање 34 извештаја, анализа, прогноза и меморандума Националног обавештајног савета (National Intelligence Council) посвећених приликама у Југославији у годинама 1948–1990.

² Yugoslavia from „National Communism“ to National Collapse, US Intelligence Community Estimative Products on Yugoslavia 1948–1990, Washington DC, 2006, 716 p.

Документи који су пред нама придружују се већ објављеним и доступним историјским изворима. Тек у „трењу” са њима, у перманентном компарирању, „укрштању” и нужној селекцији, биће одређена њихова права вредност. Да би „проговорили” о прошлости, неопходно је да и историчар са њима поведе дијалог, да их критички „претресе” у контексту других извора, да одмери степен њихове објективности – а ти услови сада постоје. Тиме се отвара могућност да ова важна колекција историјских извора, специфичног порекла, специфичног садржаја и специфичне намене, обогати и у већој мери објективизује постојећу историографску слику о југословенској држави, њеној спољној и унутрашњој политици, као и политици САД-а према Југославији у другој половини XX века.

Деценије о којима говоре документи испуњене су мноштвом догађаја, динамичним процесима, дубинским потресима и поремећајима, континуитетом и дисконтинуитетом, идејама и мислима које изнедрује време. То је историја, прошлост, искуство, епоха која узмиче. Насупрот њој, налази се знање о прошлости које никада није коначно, које је увек „селективна реконструкција” много богатије прошле стварности. Документи који су пред нама свакако ће помоћи да прошлост сагледамо прецизније и слојевитије. При томе смо ослобођени заблуде да они презентују „историју” Југославије, већ превасходно сведоче о томе какво је виђење те земље. Документи представљају „одговор” специјалних служби једне администрације на питања која је пред њих поставила конкретна политика и конкретни историјски тренутак. Они, отуда, презентују „став”. Чињенице које документи садрже и њихова интерпретација у функцији су аргументовања тог „става” а понекад и његовог оправдања. Документи, истовремено, сведоче о мотивима и намерама, али и о сериозности и дубини анализа које доприносе формирању политичке оријентације у времену и претходе доношењу политичких одлука. Посредно, они пружају могућност историчару да са више прецизности уочава конкретне интересе, „системе” вредности, морал и одговорност са којом се води политика.

Године 1945. и 1990. омеђиле су једну епоху. Наша знања о том времену свакодневно се увећавају. Томе најдиректније доприносе историјски извори. Њихово објављивање и критичко вредновање подстиче интелектуалну радозналост појединца и обликује рационалну историјску свест друштва. Противуречности друштвеног развоја, кризе, недавни ратови додатно подстичу потребу да се вратимо историјским изворима и у њима потражимо одговоре на бројна питања која садашњост, у име будућности, поставља прошлости. У том контексту треба приступити „читању” докумената (у питању су анализе, меморандуми, извештаји, елаборати...) који својим садржајем потврђују и надограђују једни друге. Чак и онда када изгледа да противурече једни другима, они нас суочавају са истином о

прошлости „онаквом каква је уистину била”. Или, да будемо прецизнији, са једним делом истине о прошлости чијем целовитом разумевању историчари теже. Све то подстиче и затева нова истраживања, критичко преиспитивање постојећег историографског наслеђа, доследну примену историјског метода, ослона на освојено научно знање, супротстављање политиком мотивисаним „ревизионистичким погледима” на прошлост који, мимо истраживања и потраге за знањем, нуде идеологизовану слику прошлости, нову митологију, „обрт историографске перспективе” који потиру научност, „квари” струку, поништава досегнуте научне резултате. Историчар своје стручно „поверење” историјским изворима „поклања” тек пошто их критички преиспита.

Историчари се слажу да ништа није сврсисходније у преиспитивању прошлости од њеног рационалног промишљања разгртањем низова историјских извора, идентификовањем чињеница, уочавања процеса. Читање управо декласификованих докумената у хронолошком низу додатно изоштрава нашу перцепцију међународних односа, спољне политике и унутрашњих прилика у Југославији, конкретних интереса који су подстицали специјализоване службе САД-а да анализирају југословенску стварност и врше процене њене будућности. На својеврстан начин садржај презентованих докумената дефинише политику САД-а према Југославији. Истовремено, он мноштвом примера сведочи о томе како су југословенски комунисти схватили власт и принципе организовања једног друштвеног поретка. Анализе чине видљивим темеље на којима почива легитимитет политике коју је Југославија водила, али и оне коју су према њој водили велике силе. Постају уочљиви процеси дугог трајања и сложеног карактера који мноштву догађаја дају смисао. Виде се идеали, симболи, „чврста убеђења”, заблуде, илузије, интереси, жеље, сумње, страхови, могућности, стварност бременита проблемима. Препознатљиве постају историјске преломнице које одређују смер којим је кренула историја. Оживљава свет „кога више нема”, комплексне теме које су окупирале генерације, догађаји који су апсорбовали велике енергије, људи од утицаја и моћи који су доносили одлуке са дугорочним последицама. Документи проговарају о механизмима функционисања власти, степену идеологизације друштва, атмосфери која одређује потезе политичара, природи перманентних економских криза, неуспелим политичким и економским реформама, спољним притисцима и утицајима, формирању препознатљивог југословенског спољнополитичког идентитета. У питању су историјски извори који, у складу са својом специфичном природом, наменом и карактером, омогућавају да се прошлост Југославије сагледа и преиспита из квалитативно новог угла. А то је пут да „сазнајна оријентација” историчара буде поузданија.

Теме о којима документи говоре су бројне, али ипак детерминисане конкретним политичким интересима субјекта који врши анализу. У мно-

гим документима види се сенка глобалног сукоба у односу на који се, у континуитету, одређује позиција Југославије. Сваки документ рефлектује позицију у времену и упоришну тачку са које се посматра југословенска држава и друштво. Гледиште је неминовно присвојено из друштва и одређено природом институције која посматра (опсервира) другог. Селекција у презентовању чињеница у функцији је циља који је постављен и сугестије која се даје. „Осмаатрачница” са које се анализира југословенска стварност и предвиђа будућност веома је висока. То подразумева изузетно добру обавештеност о светским процесима, познавање и разумевање конкретних прилика у Југославији, „укрштање” бројних обавештајних, политичких и научних информација на основу којих се граде и изричу процене, одговорност са којом се влади САД-а сугеришу решења. Политика, увек, све што чини, чини на темељу будућности, па тако и наведене „анализе” и „процене”, као саставни део конкретне политике, о којима говоримо, демонстрирају уочљиву окренутост будућности. Расветљавање будућности, наравно, није могуће без ослањања на поуздане чињенице о прошлости и тренутку у коме се живи.

* * *

„Сумња без краја” предуслов је научних истраживања. Она испуњава историчара. Нагони га да изнова преиспитује постојеће историографско наслеђе. Стално га враћа већ познатим и присиљава да трага за новим историјским изворима. Подстиче га да „отвара” нове историографске теме, поставља нова истраживачка питања, уочава нове скупове односа у прошлости. Води га ка прецизнијим и поузданијим одговорима, сагледавању потпуности прошлих догађаја и разумевању суштине друштвених процеса.

Специфичност историјских извора о којима говоримо и организације која је њихов творац нужно „отвара” бројна питања! Слободни смо да овде укажемо само на три широка тематска круга испуњена бројним непознаницама.

Избор чињеница које презентују, такође, изабрани и публиковани документи, неминовно носе ауторски печат. Њиме се, увек, нешто жели постићи и истаћи. Утицај на мишљење је веома ефикасан. Из мноштва различитих погледа на оновремену стварност, избором се може дати предност ономе који заступа творац „избора” у складу са својим научним, стручним, верским, националним, политичким и другим афинитетима и интересима. Избор, често, политички највише одговара тренутку у коме је настао. Отуда избор чињеница и њихово презентовање увек, посредно, сведочи и о времену у коме је учињен. Избор представља својеврсно вредновање. На учни критеријуми одбира умногоне су различити од оних, уопштено

речено, ваннаучних. Избор је увек упрошћавање које собом носи ризик да се на „делићу” и „исечку” прошлости гради слика о целини. Покушај увида у целину сачуваних фондова један је од основних постулата историјске науке. Поједнако и захтев да историчар сам истражује и бира изворе на основу којих ће тумачити прошлост а не да неко други то чини уместо њега. Вредновање извора подразумева упућеност у њихов оквирни број, учесталост извештавања о Југославији, упутства и намере са којима су извори настали. Широки тематски круг питања везаних за мотиве и критеријуме који су коришћени приликом настанка докумената и избора онога што ће у овом тренутку бити објављено, остаје, дакле, непознаница.

Остаје и непознаница каква је природа везе између наведених докумената и темељног политичког курса САД-а према Југославији. Како је политика по својој природи „континуирана расправа” остајемо, ускраћени за много шта друго што је, такође, обликовало политичке ставове када је у питању Југославија. Конкретни интереси, који пресудно одређују сваку политику, остали су затамљени. Глобални политички курс (пре свега однос са СССР-ом) у који је, свакако, уклапана политика према малој земљи каква је Југославија, присутан је само у обрисима. Утицај јавности, јер политика није „подручје истине” већ мњења, такође се не види. Процес доношења одлука је уско повезан са потребом да наведени документи настану. Треба тек темељно изучити какве „последнице” у сфери политике наведене „анализе” и „процене” производе, да ли и у којој мери усмеравају или правдају политику која се води. Остаје и непознаница на каквим се све изворима темеље сачињене „анализе” и „процене”. Када и они постану доступни, истраживачи ће, са више сигурности, моћи да одговоре на, данас, бројна отворена питања. Међу њима и на питања о изворима, бројности и поузданости прибраних информација, сферама „интересовања” специјализованих служби, начинима на које институције „производе” и „пласирају” разноврсне облике политичког мишљења и историјске свести, „видљивости” појава и процеса, учесталости и прецизности информисања, разлозима који су пресудно доприносили при одабиру тренутка за „актуелизацију” сабраних података, спектру мотива доминантних приликом њихове селекције и „уграђивања” у политику.

Документи о којима говоримо, или макар један њихов део, настали су са циљем да се преиспита међународна и унутрашња позиција Југославије у „садашњости и будућности” и „процене” вероватни ефекти могућег курса САД-а у акцији која се на ту земљу односи. Документи јасно говоре о дефинисању циљева, али не и о трагањима за начелима и начинима да се они остваре. Чврсто везани за стварност, они, суштински, граде политику на темељу будућности. Отуда остаје непознаница у којој мери аналитичари успевају да „предвиде” будућност или пак држава, њене институције и спе-

цијалне службе да је обликују и реализују у складу са пројектованим циљевима. Историјски извори неминовно повезују време у коме су настали са временом у коме су постали доступни истраживачима и постали предмет изучавања. Они тако „прелазе” својеврстан „пут кроз време” које их, додатно, потврђује. Ипак, када су у питању управо обелодањене „анализе” и „прогнозе”, тек ће будућа истраживања, која претпостављају темељнији увид у садржаје архива специјалних обавештајних служби, показати у којој су мери оне резултат рада и способности аналитичара и обавештајаца да антиципирају будућност, моћи велике силе да реализује своју политику или накнадног одбира онога што је, попут непогрешивог арбитра „време потврдило”.

* * *

Каква је историографска слика Југославије у 50-им и почетком 60-их година?

Уочљиве су две перцепције југословенске стварности. У позним 40-им и раним 50-им годинама документи превасходно говоре о спољнополитичкој позицији и међународној оријентацији Југославије. Уколико се у њима и посвећује пажња унутрашњим политичким, економским и војним питањима, то се чини у функцији сагледавања спољнополитичке стабилности земље. Сагледавање југословенске стварности током 60-их година исцрпљује се у покушајима да се спозна политичка и економска природа „југословенског експеримента”. Наведене перцепције директно су одређене природом политичких интересовања и конкретним интересима који представљају саставни део процеса доношења одлука и обликовања политике САД-а према Југославији.

У документима уочавамо констатације које нису само чињенице и вредносни судови о Југославији већ, пре свега, усвојени политички ставови. То су својеврсни „аксиоми” који се, напосто прихватају, који се више не преиспитују и на којима се темељи политика.

Сматрамо важним да наведемо неке од њих:

- Сукоб Југославије и Коминформа дефинисан је као „први иступ” из совјетског „лагера” који је ударио у срж Стаљиновог концепта совјетског проширења путем светског комунизма (1948);
- Промене које Тито исказује у спољној политици према Западу и „одмицање” од комунистичке теорије сматране су делом комунистичке тактике „маневрисања” и прагматизма који настоји да за максималну економску помоћ учини минималне политичке концесије (1949);

- Сукоб Југославије и Коминформа у сфери идеологије дефинисан је као судар интернационалног болшевизма и „националног комунизма” (1949);
- Случај Југословије за Кремљ је економски, стратешки и војни губитак али и више од тога – „идеолошка претња” (1950);
- Већа материјална и војна помоћ Запада директно одвраћа Кремљ од војне инвазије на Југославију (1950);
- Поред свих промена Титов режим је антидемократски, диктаторски и репресивни комунистички режим (1950);
- Крајњи циљ Кремља је да елиминира Тита и његову владу, доведе режим покоран СССР-у и интегрише Југославију у лагер социјалистичких земаља (1951);
- Убилачка мржња Хрвата према Србима увек може да распрши Југославију (1952);
- Југославија се неће придружити совјетском блоку све док је Титов режим на власти (1953).

Констатације су својеврсна „полазишта” која дефинишу позицију са које се анализира југословенска стварност и изричу процене о развоју у будућности. У средишту интересовања су догађаји од суштинског значаја који, посматрани у низу, дефинишу процесе који воде будућности. Анализе су селективне и усмерене само на кључна питања егзистенцијалног опстанка режима, прецизног дефинисања спољне опасности, сагледавања политичких, економских и војних потенцијала земље. Промене „на терену” узрокују доминацију краткорочних процена које су, често и оцена ситуације и упозорење да је стање крајње неизвесно. Сматрамо важним да наведемо неке од важнијих процена:

- Титов иступ из „лагера” натераће Кремљ да пронађе ефикасне инструменте контроле над својим „сателитима”, један од њих може бити и повећање „војне окупације” (1948);
- Стварањем случаја „Југославија” Кремљ ће реализовати читав низ мера које неће ићи само према Југославији (1948);
- Рано помирење Тита и Коминформа не изгледа могуће (1948);
- Тито је свестан да му Кремљ неће опростити грехе и да ће, независно од привременог обнављања веза, тражити његово рушење (1948);
- Кремљ се никада неће помирити са губитком части и порицањем његовог ауторитета до кога би дошло признањем да је Тито био и за трунку у праву (1948);

- Кремљ ће тешко наћи инструменте путем којих би дисциплиновао Тита а да то буде мање од „оружане интервенције”, на другој страни, у политици коју води, Тито ће се клонити потеза који би могли да изазову СССР да предузме такве мере (1948);
- Одлука Кремља да искористи све потенцијале у рушењу Тита и његове владе неће бити мотивисана оним што предузима Југославија већ интернационалним дешавањима (1948);
- Буџет из 1949, у коме је војска добила највеће процентуално повећање (износи око пола милијарде долара), сведочи о забринутости режима за свој опстанак (1949);
- Свест да само апсолутна покорност диктату Москве обезбеђује стабилност „лагера” додатно спутава Кремљ да иде на компромис са Титом (1949);
- Зависност од економских дотација са Запада присилиће Тита да модификује своју политику и почне да изграђује ближе односе са Западом (1949);
- Југословенска тајна полиција ће и у наредном периоду вероватно моћи да одржи унутрашњу контролу (1950);
- У Југославији остаје комунистичка дикатура са Титом на челу (1953);
- Ми верујемо да ће Југославија инсистирати на пуном чланству у НАТО-у све док је убеђена да једино тако може добити потпуну заштиту од евентуалног напада СССР-а (1953);
- Прокламовано самоуправљање биће само формално јер постојећа радничка класа, без искуства, потребног образовања и традиција, није у стању да обликује политику у производњи и руководи фабрикама (1953);
- Процес нормализације односа са СССР-ом неће променити основни политички курс Југославије заснован на политици неангажованости у војним блоковима (1955);
- Са отпочињањем процеса нормализације односа са СССР-ом све битне реформе, које су Југославију у претходним годинама приближавале Западу, биће окончане (1955).

Несумњиво да је у питању читав корпус процена и ставова, изречених веома рано, који се показао као тачан. Уочљиво је да узроци сукоба Југославије и Коминформа нису тема која занима творце докумената. Ипак, аналитичко рашчлањавање његових последица, сугерише историчару да су и они праћени са пажњом. Не можемо се отети утиску да сваку од наведених процена прати темељно опсервирање проблема. У прилог таквом закључку

иде и исцрпни економски елаборат, који веома сериозно анализира бројне аспекте југословенске економије. Међу темама које се не спомињу налазе се и оне везане за активирање свих стаљинистичких потенцијала КПЈ у обрачуна са Стаљином (хапшења, затвори, логори).

Уз процене чију је тачност потврдио сам историјски процес, у документима су уочљиве и оне које су се показале као промашаји оптерећења стереотипима.

На проценама се темеље сугестије путем којих се идентификују политички простори на којима се могу „извући” конкретне политичке користи. Сугестије одређују могуће оквире „сценарија” који је у функцији остварења конкретних политичких интереса. Понекад су дате сугестије у функцији објашњења али и оправдања политике која се води. Слободни смо да укажемо на нека од њих:

- Иступ Југославије из „лагера” је могућа претња светском комунизму и зато Тита треба подржати (1948);
- Совјетска политика провоцира антагонизам народа Источне Европе и са тим треба рачунати (1948);
- Совјетски економски притисак учинио је Југославију и Тита економски зависним од „империјалистичког Запада” и то треба искористити и приморати га да промени своју антизападну спољну политику (1949);
- Поред његове непоузданости, Тита треба одржати мерама економске и војне помоћи и на тај начин наставити притисање Кремља (1949);
- Тренутна економска криза у Југославији пружа могућност САД-у да тражи даље добити у експлоатацији југословенско-совјетског раздвајања, на корист Запада (1951);
- Уколико Запад сматра да треба да подржи Тита у његовом војном одупирању Коминформу, онда војну опрему треба испоручити пре него што до војне интервенције дође (1951);
- Стабилна Југославија, која се може укључити у америчке интересе заштите Балкана и Медитерана, у интересу је САД-а (1953);
- Треба водити рачуна о томе да би сваки покушај притиска и уцене Југославије, због нормализације односа са СССР-ом, тај процес само додатно убрзао (1955).
- Треба бити свестан да помоћ коју САД даје Југославији или њено укидање неће утицати на промену суштине политичког система у тој земљи нити на њену политику несврставања (1955).

Да ли су, на који начин и којим средствима сугестије операционализоване, документи не сведоче. Тај простор остаје историчарима да темељним истраживањима, уз „укрштање” бројних других историјских извора, досегну до одговора. Ипак, датуми које документи носе непогрешиво говоре да њихово настајање и садржај одређују конкретни „скорашњи догађаји”. Понекад су у питању биланси који настају са намером да се, након протока времена и суочавања са мноштвом догађаја, „избистре” мисли и формулишу ставови (пример је документ од 18. 11. 1948). Чешће су у питању извори чије настајање одређује драматичност ситуације (пример су учестале процене о могућој совјетско-сателитској интервенцији у Југославији током 1950. и 1951. године). Каткад се ради о папирима који настају непосредно пред састанке и конференције на којима се доносе важне одлуке (пример састанци Трипартитне комисије на којима се доносе одлуке о војној помоћи Југославији и потписују међдржавни уговори).

Учесталост опсервација говори о брзини промена, потреби да се стално преиспитују претпоставке и фактори на којима се темељи политика, настојању да посматране појаве постану докучиве. Отуда је слика Југославије исторична и у нијансама. Ипак, констатације, анализе, процене и сугестије упућене политичким центрима који доносе одлуке и обликују политику, не говоре историчарима само о југословенској стварности. Из њих се подједнако много може сазнати о томе како виталне службе једне администрације „мисле” и „раде”. Вреди напоменути да током 50-их прогнозе америчких обавештајних служби ретко када прекорачују период од шест месеци. Са пажњом се прати и региструје сваки могући заокрет или поремећај у политици, утицај економске кризе, ефекат економске помоћи, последица политичког и војног притиска, мотиви пропагандних кампања, понашање политичара који говоре о оријентацији режима.

Документи из позних 40-их сведоче да се на Југославију, у почетку, гледа као на противника, а после сукоба са Информационим бироом, као на потенцијалног савезника. Почев од 1950. године Југославија за америчке обавештајне службе више није „сателитска земља”. Југословенски режим је вреднован као једини комунистички режим у свету који није покорен Кремљу. „Крупни кораци” које је Тито направио у споразумима са Западом утицали су да се у елаборатима обавештајних служби уместо појма „односи” све чешће употребљава израз „сарадња”. Ипак, тенденција „приближавања” Западу тумачена је као покушај режима да се „сачува” и „одржи” а не као последица промене постојеће „политичке филозофије”.

У истом временском периоду од пажљивог посматрача који региструју елементе сукоба Југославије и социјалистичких земаља, сумњичавих аналитичара који на основу прибраног материјала процењује његову природу, дубину и „коначност”, америчке обавештајне службе постају загово-

рнице и, у некој мери, креатори промене политичког курса према Југославији. Истовремено, аналитичари сугеришу онима који воде политику да од Тита траже да напусти политику подржавања СССР-а у спољнополитичким питањима, повуче IV армију из околине Трста, обустави помоћ устаницима у Грчкој, оконча спор око Корушке, преоријентише се у набавци оружја ка Западу. Неповељење и критичност према политици коју води Јосип Броз Тито нескривено је и константно. При том, од првог тренутка, постоји свест да настали сукоб Југославије и социјалистичких земаља производи дугорочне последице на комунистички покрет у свету. У том контексту помоћ коју Запад пружа Југославији превасходно налази покриће у штети и непосредним губитцима које „сукоб” наноси СССР-у на економском, стратешком и идеолошком плану. У виђењима аналитичара амаричких обавештајних служби сламање мита о монолитности света социјализма, придобијање 32 југословенске дивизије у потенцијалном сукобу на Балкану, запоседање стратешког простора који брани приступ Италији, удаљује СССР од јадранских лука, штити Грчку, заокружује Бугарску и изолује Албанију „оправдавао” је подршку Јосипу Брозу Титу и поред његове неспремности да постојећи политички систем у Југославији претрпи више од „козметичке промене”.

На моменте се стиче утисак да у анализама из раних 50-их Југославија представља својеврсну експерименталну парцелу на којој своју моћ и утицај одмеравају две велике силе. У питању је „битка” за економске потенцијале, стратегијски простор, војне ефикасности, пропагандни утицај, идеолошке следбенике. Амерички аналитичари уочавају да „обарање” режима у Југославији има своју војну, политичку, економску и субверзивну димензију. Једна од тема које доминирају у раним 50-им је и питање совјетско-сателитске војне интервенције у Југославији. Промене у вредновању постојеће ситуације, од процена о војној надмоћи Југославије над суседима (1948), преко мишљења да се Југославија може одржати уз војну помоћ Запада (1950), до исцрпних анализа које прецизно одмеравају војне потенцијале сучељених страна и драматично наговештавају скору војну интервенцију СССР-а и неизбежни слом југословенске одбране (1951), нису биле формалне већ суштинске. О томе да за обавештајне службе у Вашингтону 1951. године напад на Југославију постаје „озбиљна могућност” сведочи и претресање „сценарија” могуће интервенције и могуће одбране. Учестало процењивање војних ефикасности, економских потенцијала, политичких капацитета власти, пропагандних реакција, спремности становништва да пружи отпор агресору и поведе герилски рат сведочи о озбиљности са којом је наведено питање анализирано. Беспштедност и дубину сукоба исказивале су и обостране оптужбе попут оних да се у Југославији изграђује фашизам или, опет, да политику СССР-а одликује бирократизам, руски шовинизам и империјализам. Отуда су аналитичари „извлачили” закључке да помирење

Тита и Кремља није могуће јер би признање грешке и „повратак” Југославије у „лагер”, истовремено, Јосипу Брозу вероватно одузело све „па и живот” а Кремљу ускратило дотадашњу беспоговорну послушност сателитских држава. У обавештајним центрима је процењивано да је „велика помоћ са стране” неопходна Југославији уколико се жели да она опстане. То је сматрано и приликом да се из насталог сукоба „траже даље добити” у корист Запада. Истовремено у Вашингтону је постојало убеђење да ће и Кремљ учинити све у максималном експлоатисању настале кризе на политичком, економском, војном, пропагандном плану, не само према Југославији већ и према осталим државама „лагера”. Сматрамо да процене попут оне да ће одлуку Кремља за напад на Југославију одређивати глобални однос снага у свету а не конкретни однос Москве и Београда, имају посебну историографску тежину.

Пажњу аналитичара привлачиле су и реформе политичког и економског система у Југославији са циљем да се предвиди даљи развој прилика у земљи и вреднује утицај тог развоја на спољнополитичку позицију земље. Уочавано је да је власт укинула присилну колективизацију, ублажила убрзану индустријализацију, отпочела децентрализацију државне управе, наговестила промене у сфери економије. Поздрављене су масовне амнестије политичких осуђеника. Смањење притиска на верске заједнице, слобода говора, укидање забране кратања и одласка у иностранство још су неки од елемената на основу којих се у Вашингтону закључивало да су промене значајне. Све је то доживљавано као уступак Западу. Ипак, било је јасно да промене нису битније мењале суштину система у Југославији који је и даље оцењиван као недемократски, тоталитаран и диктаторски.

Сложеност политичке ситуације пресудно је утицала на то да, често, ни добро обавештени аналитичари америчких обавештајних служби нису били у прилици да „предвиде” будући развој догађаја. Питања попут оних о могућој војној интервенцији совјетског блока на Југославију, потенцијалном наследнику Јосипа Броза Тита, судбини економских реформи или путевима „нормализације” односа са СССР-ом, стога су разматрана уз нуђење више могућих „сценарија” по којима се догађаји могу развијати.

Током 50-их америчке обавештајне службе су закључивале да у Југославији не постоји организована опозиција Јосипу Брозу. Такође, нису уочавале особу која би могла да га потисне или замени на власти и постане његов наследник. Тита су означавале основним стубом режима који у својим рукама има све полуге власти. Сматрале су га заслужним за умиривање нетрпељивости између Срба и Хрвата. Биле су сигурне да се он неће одрећи тешком муком стеченог положаја који му је омогућавао добру и самосталну преговарачку позицију између Истока и Запада. Познајући га као „тврдог” преговарача, биле су убеђене да ће процес нормализације односа са

СССР-ом имати јасно лимитиране границе. Доживљавале су га као победника у сукобу са Информационим бироом који је успео да изнуди од Кремља не само признање грешака, независности и неутралности већ и Југославији „одузетог” статуса „социјалистичке земље”. Уочавале су његову бруталност, али и ретку разборитост и одмереност када су околности то захтевале. Процењивале су да одлазак (уклањање) Тита неће значити и битнију промену југословенске спољне и унутрашње политике. Све наведено било је, уз остало, и у функцији давања рационалног објашњења зашто САД и даље треба да подржава једног „комунистичког диктатора” у времену у коме воде беспоштедни крсташки рат против комунизма.

Насупрот раних 50-их, испуњених несигурношћу и страхом од могуће војне интервенције, извештаји из са почетка 60-их говоре о Југославији као економски напредној и политички стабилној земљи. Прогнозе које се тада изричу много су дугорочније. Аналитичари уочавају „значајне елементе” који разликују Југославију од других социјалистичких држава. Ипак, ретко када пропуштају да наведу да је „политичка контрола”, коју врши СКЈ, веома изражена. Они, чак и у годинама када су односи Југославије и САД-а крајње суздржани (период 1961–1963) примећују у ставовима југословенског партијског врха самосталност у вођењу политике. Југословенску „претерану опозицију” политици Запада, тих година, аналитичари у Вашингтону у већој мери везују за настојања убрзаног политичког приближавања неразвијеним земљама него за идеологију комунизма. При том констатују да свет који се рађа „обећава” сигурно тржиште за „нарастајућу југословенску привреду”.

Ипак слика Југославије није идилична. Шездесете су, за аналитичаре амаричких обавештајних служби, изразито политизоване. Стиче се утисак да, у већој мери од „разумевања” које југословенски државни врх исказује за политику СССР-а, америчке аналитичаре брине уочљива стагнација у односима које Југославија гради са САД-ом. При том је анализа југословенске спољне политике недвосмислено показивала настојање да политика стабилних односа са земљама социјалистичког блока ни на који начин не угрози већ стечене позиције са Западом. Поглед на унутрашњу политику Југославије разоткрива бројне сукобе између либералнијих и конзервативнијих делова унутар СКЈ, генерацијске сударе у којима су оштро сучељени стари партијски кадрови и млађе партијске структуре, националне сукобе изазване политичким и економским интересима републичких и покрајинских вођстава, оштре обрачуне заговорника централизоване федерације и присталица конфедералних облика уређења државне заједнице. Обавештајне службе уочавају „кохезију” у државном врху, али и пораст снаге и моћи републичких (локалних) руководстава.

Државно и партијско руководство се нашло почетком 60-их на значајном раскршћу без ваљаних путоказа куда и како кренути даље. Политика несврстаности и једно од водећих места у покрету који је растао пружали су Титу могућност да води „светску политику”, што је било у нескладу са величином земље, економским потенцијалима и унутрашњом стабилношћу. Елиминисање страха од „спољне опасности” посредно је утицало на „лабављење” федерације, „отварање” националног питања, осамостаљивање република, ново уставно правно обликовање земље. Аналитичари наглашавају да је југословенска унутрашња сцена препуна иновација, експеримената али и „константних проблема”. Међу проблемима посебно истичу националне антагонизме, економске слабости и неравномерности и политичке фракције. Природа проблема сматрана је тешко решивом. Уочавано је да економска либерализација намеће потребу за политичком либерализацијом а она, по информацијама амаричких обавештајних служби, није била могућа „док год је Тито у моћи”. Све је то утицало на то да у изрицаним прогнозама аналитичари, већ у раним 60-им, виде крај југословенске идеје и југословенског осећаја.

Документи говоре о дубокој кризи која је захватила земљу током 60-их. О кризи која је истовремено била и државна и партијска, и идејна и организациона, и политичка и економска, и друштвена и морална. Аналитичари уочавају да криза траје дуго и да у темељу потреса партију на власти, обузима државу, разара институције и друштво. Документи сведоче да је институционални развој самоуправљања иницирао успостављање економски непродуктивног система. Последице тога биле су незапосленост која досеже 10% целокупне индустријске радне снаге, инфлација, нагло заостајање појединих рејона земље, масовни одлазак најпродуктивнијег дела популације на привремени рад у иностранство, што је тумачано само као „тренутно решење проблема који ће испливати касније”. Отуда су аналитичари пред крај 60-их сугерисали да Запад хитно предузме санацију југословенске економије са циљем да се избегну и предупреду тежи политички проблеми. Истовремено, они су идентификовали „сигнале” из Београда који су говорили да се југословенској безбедности најбоље може помоћи путем „повлашћених аранжмана” у трговини, кредитима и економској сарадњи. Криза економије, оковане етатизмом, неравномерношћу (север–југ, запад–исток), анахроном привредном структуром, непродуктивношћу, подстицала је сукобе и политичке конфронтације. Општу кризу генерирала је и партија на власти (СКЈ). Евидентно да она није била у стању да подстакне развој, демократизује друштво, промени свест свога чланства, ослободи се старих метода рада, прилагоди се променама у друштву. Неконтролисана децентрализација и осамостаљивање република породила је економско „затварање”, национализам, губитак свести о потребама и инте-

ресима југословенске целине. Ипак, и поред уочавања штетних последица, цео процес децентрализације је означаван као „есенцијално обећавајући”.

Општа криза је доводила у питање опстанак државе. Аналитичари су уочавали „генералну апатију” у односу на комунизам, посебно међу млађом генерацијом која је под јаким утицајем „западних материјалних стандарда” и културе. Њихову пажњу привлачила је и све израженија појава и бујање етничких и религијских анимозитета. Један од закључака до којих су аналитичари амаричких обавештајних служби дошли је да се комунистички покрет мења посебно „под притиском национализма”. Обавештајни извори су у интернационалном престижу земље, порасту друштвеног производа (12% годишње) и личне потрошње грађана (10% годишње), специфичностима југословенског „мешовитог социјализма” који се окретао тржишту, извесним контролисаним слободама видели елементе који су режиму обезбеђивали подршку. Насупрот кризи која је са сваком годином добијала све веће размере, на „површини” је владао социјални мир, привид складних националних и републичких односа, осећај да је будућност „освојена” за дуги низ година.

Средишња личност анализа је Јосип Броз Тито. Размишљања о његовом одласку са политичке и животне сцене зачињу се већ 1951. године и у континуитету трају током педесетих и шездесетих. Несумњиво да је у питању значајна политичка фигура („јаки лидер”) која у својим рукама држи целокупну власт и чији одлазак неминовно отвара бројна питања стабилности, наслеђа, демократизације, развоја. Тито је, истовремено, сматран фактором који онемогућује политичке промене и личношћу чији ауторитет „стабилизујући делује”. Уочавано је да он изграђује институционални систем који треба да га нациви али, истовремено, и да његова воља, заинтересованост или став (одлука) имају моћ да пониште или „заобиђу” сваку формалну и законима прописану процедуру или системску меру.

Шта после Тита и ко после Тита – два су питања на која део докумената покушава да одговори. Њихово одгонетање у функцији је идентификовања проблема које у будућности треба очекивати и општег политичког курса који ће Југославија, после смене на врху, заузети. Вредно је пажње и уочавање аналитичара да од система власти, заснованог на социјалистичкој економији и монополу комунистичке партије, суштински, не треба очекивати да сам понуди политичку алтернативу. Додатну, отежавајућу околност чинили су лични сукоби и амбиције политичких вођа. У њима је уочаван један од основних генератора кризе. У „паду” Александра Ранковића аналитичари су видели не само Титов тријумф већ и победу „институција” над ауторитетом појединаца. Међу најављеним и започетим реформама њихову пажњу су посебно привлачила настојања да СКЈ дефинитивно изгуби „командну улогу” и намера да се самоуправљање уведе у сферу безбедности

путем формирања локално контролисаних и финансираних територијалних одбрана. Наоружавање аутономних регионалних оружаних формација (територијална одбрана) сматрала су потенцијалном претњом унутрашњој стабилности земље. Аналитичари су уочавали процес подмлађивања унутар партијских и државних руководстава, али су скретали пажњу да селекција кадрова не обећава да они у будућности могу постати носиоци процеса либерализације и демократизације. Процене су говориле да одлазак Јосипа Броза са животне и политичке сцене собом носи велику опасност по даљу судбину земље и представља „прави тест” за одмеравање постојећег система. Борба за Титово наслеђе сматрана је оним процесом који ће не само уздрмати већ довести у питање даље функционисање Југославије. Тим пре што је постојало сазнање да се унутар СКЈ, током 60-их, „кристализовала” значајна опозиција Титовој унутрашњој политици. У анализама су се, отуда, појављивала два сценарија: неповољни – који би Југославију вратио у загрљај Кремља у случају да превагу однесу „конзервативне снаге” и повољни – који би водио даљој либерализацији система у односу на ону коју је изграђивао Тито под условом да у унутарпартијском сукобу победу извојују „прогресивни” елементи. Америчке обавештајне службе су крајем 60-их, помало стереотипно и без ваљаних образложења, партијска и државна руководства у Србији сматрале претежно „конзервативним” а у Словенији и Хрватској превасходно „напредним”. Аналитичари су предвиђали да „конзервативни елементи”, после Титове смрти, могу играти кључну деструктивну улогу. Били су мишљења да је „прогресивно-конзервативни конфликт” у Југославији најдиректније повезан са националним проблемима. Уочавали су и „сепаратистичке сентименте” који, и поред тога што изгледају ограничени (чак и код Албанаца), увек представљају претњу. Тим пре што су расположења националних мањина делом усмеравана из Софије, Тиране, Будимпеште и Москве, којима је, по мишљењу Вашингтона, сваки унутрашњи немир у Југославији „добродошао”. У том контексту амерички аналитичари су, подједнако као и током 50-их, сматрала да подршка Југославији и јачање њене унутрашње стабилности и самосталне позиције у сукобу какав је био „хладни рат”, најдиректније служи националним интересима САД-а. Ту треба уврстити и утицај који Југославија има у „комунистичким дешавањима”, као и улогу коју игра као један од лидера у покрету неангажованих земаља. Унутар света комунизма, Вашингтон је Југославију доживљавао као земљу која „буши” и „ремети” складне односе унутар „лагера”, представља пример успешне комунистичке земље која није подређена диктату Кремља и узор за режиме у Африци и Азији који своју будућност виде мимо блокова. Зато је финансијски подржавао, убеђен да ће њен утицај у будућности и даље расти.

О распаду југословенске државе, могућем грађанском рату, слому једнопартијског система, почело се размишљати тек почетком 70-их. У

складу са тим је било и убеђење да геостратешки положај земље, њене економске везе са Западом, постојећи политички курс испуњен бројним променама, припадност истом типу културе, очекивања становништва загледаног у Европу и САД недвосмислено говоре да ће национална сигурност Југославије, у будућности, зависити од енергија које је Запад спреман да уложи у њен опстанак. Међу предвиђањима које су специјализоване обавештајне службе САД-а давале била је претпоставка, како ће време показати сасвим погрешна, да у Миловану Ђиласу треба гледати политичара који ће заменити Јосипа Броза Тита.

Посматрајући Југославију аналитичари из Вашингтона готово подједнаку пажњу посвећују Совјетском Савезу и земљама социјалистичког „лагера”. Почетком 60-их констатује се да је питање приступања Југославије совјетском блоку завршено. После интервенције Варшавског пакта у Чехословачкој сагледавање могуће интервенције и у Југославији опет постаје предмет анализа. Генерално, „југословенски експеримент” који је подразумевао самосталност у односу на Москву, ослонац на сопствено искуство са комунизмом, реформе у сфери економије, децентрализацију и институција, демократизацију друштвеног живота, аналитичари су оцењивали позитивно. У том контексту на примеру Југославије, као на каквом осетљивом барометру, амерички обавештајни центри су, посредно, мерили моћ, политику и притиске Кремља. Истовремено су предвиђали да ЈНА, поред своје конзервативности, има стабилизујућу улогу у годинама које долазе. Током 60-их документи уочавају позицију Југославије у „трећем свету” и интернационални престиж који превазилази величину и стратешки значај земље. Упоредо са тим констатују да политика несврставања обећава сигурно тржиште за југословенске производе.

* * *

Документи о којима говоримо неће променити историографску слику о Југославији позних 40-их, 50-их и раних 60-их година, али ће је потврдити и, једним делом, обогатити. Сигурни смо да ће они додатно афирмисати стручно убеђење историчара да се историографска слика о прошлости једне земље мора градити на темељном изучавању међународних условљености и домаћих прилика. Мишљења смо да ће највише допринети разумевању функционисања специјалних служби САД-а и њиховом „опсервирању” другог (у овом случају Југославије). То је готово подједнако важно у тренутку када интересовања историчара за судбину Југославије и резултати до којих се долази преданим и темељним истраживањима почињу да односе превагу над црно-белим пројекцијама прошлости те државе, толико присутним у претходним деценијама.

Summary

Historical Sources and Historical Thinking (How the American Intelligence Agencies Saw Yugoslavia in 1950s and 1960s)

Key words: Yugoslavia, USA, National Intelligence Community, historical sources

The documents before us join the already published and accessible historical sources. Only through interaction with them, in permanent comparison, „cross-examining” and necessary selection will their real value be determined. The documents won’t alter the historiographical picture of Yugoslavia in the late 1940s, in 1950s and early 1960s, but they’ll confirm it and partly enrich it. In our opinion they’ll contribute most to the understanding of how the US special services functioned and „perceived” „the Other” (in this case, Yugoslavia). Their starting points, the prognosis they make and recommendations they send to political bodies explain additionally the perception of Yugoslavia and the policy of the USA toward it. This opens the opportunity to make the existing historical picture of the Yugoslav state, its foreign policy, internal conditions and policy toward the USA in the second half of 20th century more objective and richer based on this important collection of historical sources of specific origin, specific contents and with specific aims.